

İzmir Suikastı ve İttihatçılar Davası Yargılamaları Hakkında Amerikalı Diplomatların Görüşleri

Elçin Yılmaz¹

Özet

Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya 14 Haziran 1926 tarihinde tertip edilmesi planlanan suikastın Giritli Şevki'nin ihbarı sonrası ortaya çıkmasıyla, Gazi, İzmir'e olan seyahatini tehir etmiş bu esnada İzmir polisi tutuklamalara ve olayı derinlemesine soruşturmaya başlamıştır. Bu soruşturma sonucunda olayın siyasi bağlantıları ortaya çıkarılmış, İstanbul ve Ankara'da TPCF üyeleri ile birlikte Milli Mücadelenin kazanılmasında büyük rol oynamış paşalar da sorgulanmak üzere tutuklanmıştır. İstiklal Mahkemesi üyeleri yargılamaları başlatmak üzere İzmir'e hareket etmişlerdir. 27 Haziran'da başlayan İzmir Suikastı davası 13 Temmuz 1926 tarihinde sona ermiş, idama mahkum edilen 15 sanığın infazı 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece gerçekleştirilmiştir. İzmir suikastı davası tamamlandıktan sonra bazı sanıkların dava dosyası Ankara İstiklal Mahkemesine taşınmıştır. İttihatçılar davası olarak da bilinen davada suç nedeni artık suikastı planlamak veya suikaste iştirak değil rejimi devirmeye yönelik bir siyasal girişim olarak tanımlanmıştır. Çalışmamızda her iki dava ile ilgili olarak tarihsel sürecin nasıl ilerlediği genel bir çerçevede aktarılmış, Amerikalı diplomatların davanın seyri ve mahkemenin çalışma usulü hakkındaki görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Konuyla ilgili kaynaklarda öncelikli olarak Amerikan ulusal arşivlerindeki belgeler incelenmiş, diplomatların olayları ve süreci nasıl yorumladıkları belge analizi yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet arşivindeki ilgili belgeler, çalıştığımız konuyla ilgili ulusal gazete haberleri, tarihsel sürece tanıklık eden kişilerin anıları ve çalışmamız esnasında İngiliz Ulusal Arşivi'ndeki (The National Archives) Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office – F.O.) belgelerinde yer alan konuyla ilgili önemli gördüğümüz bazı açıklamalar ele alınmıştır.

1 Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Ekonomi Üniversitesi, elcin.yilmaz@ieu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6385-8504

GİRİŞ

1925- 1926 yılı Türkiye Cumhuriyeti devletinde önemli olayların yaşandığı bir yıl olmuştur. Memleketin doğusunda büyük bir isyan ortaya çıkmış, bunun üzerine Fethi Okyar hükümeti yerini İsmet Paşa hükümetine bırakmış ve Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanun çerçevesinde çalışmaya başlayan İstiklal Mahkemeleri gerçekleştirdiği soruşturma ve yargılamalar sonrası hükümlerini vermiş, ölüm cezaları memleketin havasını gerginleştirmiştir. Diğer taraftan tekkeler kapatılmış, medeni başlık olarak kabul edilen şapka kanunlaştırılmış ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TPCF) çalışmaları doğu isyanının bir nedeni görülerek mahkeme kararı ile kapatılmıştır. Diğer bir taraftan eski takvim değiştirilmiş, yerine miladi takvim kabul edilmiş, uluslararası saat uygulamasına geçilmiştir. Bir taraftan irtica diğer taraftan inkılap hareketleri sürerken 1926 yılı böyle bir hava içinde başlamıştır. 1926 yılının ilk ayları İsviçre Medeni Kanununun Türk Medeni Kanunu olarak, İtalya Ceza Kanununun Türk Ceza Kanunu olarak kabulü ve Batı prensiplerinden ilham alınarak girilen diğer değişikliklerle geçmiştir. (Aydemir, 1969: 268) Reform hareketlerinin halk üzerindeki etkisini ölçmek ve yeni girişilecek reformların uygulanabilme derecesini saptamak amacıyla 1926 Haziran'ında Gazi Mustafa Kemal Paşa bir yurt gezisine çıkmaya karar vermiş, 7 Mayıs 1926 tarihinde Ankara'dan sessiz sedasız ayrılmıştır. (Aybars, 1988:423) Afyon, Konya, Adana, Tarsus, Mersin, Silifke derken Haziran'ın ilk günlerinde Marmara kıyılarına varmış, 14 Haziran'da Bursa'ya hareket etmiştir. Daha sonra Gazi'nin Balıkesir'den İzmir'e hareket edeceği sırada İzmir Valisi Kazım (Dirik) Paşa'dan bir yıldırım telgrafı gelmiştir. Telgrafa göre İzmir'de kendisine bir suikast tertip edileceği anlaşılmış ve bunun üzerine ilk suçlular yakalanmıştır. Dolayısıyla kendisinden İzmir'e olan yolculuğunu tehir etmesi istenmiştir. (Arı, 1991: 248-250)

Bu ve bundan sonraki olaylar, olaya tanık olan veya daha sonradan süreci inceleyen araştırmacılar ve tarihçiler tarafından birçok kez tüm ayrıntılarıyla kaleme alınmıştır. Bu nedenle biz bu çalışmamızda İzmir suikastı olayını, soruşturma sürecini, yargulamaları genel bir çerçevede olayın izah edilmesi açısından aktaracağız. Çalışmamızın amacı dava safhalarını tekrar etmek değil, İzmir Suikastı ve bu olaya bağlı yargulamaları Amerikan diplomatlarının nasıl yansıttığını ve İstiklal Mahkemelerinin yargı ve hükümlerini nasıl açıkladıklarını ortaya koymaktır. Bu nedenle konuyla ilgili kaynaklarda öncelikli olarak Amerikan ulusal arşivlerindeki belgeler incelenmiş, diplomatların olayları ve süreci nasıl yorumladıkları belge analizi yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yansısı Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet arşivindeki ilgili belgeler, çalıştığımız konuyla ilgili ulusal gazete haberleri, tarihsel sürece tanıklık eden kişilerin anıları ve çalışmamız esnasında İngiliz

Ulusal Arşivi'ndeki (The National Archives) Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office – F.O.) belgelerinde yer alan konuyla ilgili önemli gördüğümüz bazı açıklamaları ele aldık.

İzmir Suikastı Ve Sonrasında Yaşanan Gelişmelerin Genel İzahı

Suikast girişimi 14 Haziran'da suikastçıları motorla Yunan adalarına kaçırmak için anlaşmış olan Giritli Şevki'nin durumu İzmir Valisi'ne haber vermesiyle ortaya çıkmıştır. Tertipçi Ziya Hurşit ilk tutuklanan kişi olmuştur. Bulunduğu otelde tutuklanan Ziya Hurşit'in yatağının altında silah ve bombalar ele geçirilmiştir. Aynı zamanda aynı otelde kalan Çopur İsmail, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf da yakalanmıştır. Ziya Hurşit yakalanınca suçunu itiraf etmiştir, fakat tertibin Sarı Efe Edip ve İzmir Mebusu Şükrü Bey gibi başka ortakları da bulunmaktadır. (Aydemir, 1969:270, Turgut, 2005:464-471) İlk yapılan sorgulardan sonra İzmir'deki suikast girişiminin aslında daha önce Ankara'da planlandığı tespit edilmiş ve bu nedenden dolayı İstanbul ve Ankara'da da tutuklamalar başlatılmıştır. Şükrü Bey ile Sarı Efe ve yakınları İstanbul'da yakalanarak İzmir'e getirilmiştir. 18 Haziran 1926 tarihli Cumhuriyet gazetesi İstiklal Mahkemelerinin İzmir'de göreve başladığını ve ilk olarak suikast tertipçilerinin tutuklandığını kamuoyuyla paylaşmıştır. (Cumhuriyet, 18 Haziran 1926: 1) Millî Mücadele muharrirlerinden ve Mustafa Kemal'in yakınlarından Eskişehir mebusu Albay Arif Bey ile bazı yakınları da Ankara'da tutuklanmıştır. (Cumhuriyet, 19 Haziran 1926:2) Bu tutuklamalar ile şüpheler siyasi gruplara sıçramış, Ankara ve İstanbul'da eski TPCF kurucuları ve öncülerinden şüphelenilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Caffer Tayyar Paşa şüpheli bulunarak tutuklanmıştır.² Aynı zamanda İstanbul'da eski İttihat ve Terakki'nin önde gelen mensupları, Eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Eski Milletvekili İsmail Canbolat Bey, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski mensuplarından

2 Kazım Karabekir Paşa'nın Ankara'da tutuklanması üzerine İsmet Paşa bu duruma müdahale etmiş ve Kazım Karabekir Paşa'yı serbest bıraktırmıştır. İsmet Paşa'nın başbakan olarak İstiklal Mahkemesinin kararına engel olmaya yetkisinin olmadığına karar veren mahkeme karara engel olan başbakanı tutuklayıp hakkında işlem yapmaya ve durumu Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bildirmeyi ve ayrıca Kazım Karabekir Paşa'nın yeniden tutuklanmasına karar vermiştir. Durumu Kılıç Ali Bey'den öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da bulunan İsmet Paşa'ya davranışının İstiklal Mahkemeleri Kanununa aykırı olduğunu ve durumu yerinden tetkik etmek üzere İzmir'e gelmesi gerekliliğini bildirmiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa İzmir'e hareket etmiş, burada Mustafa Kemal ve İstiklal Mahkemesi üyeleriyle görüşen mahkeme soruşturmasını izleyen İsmet Paşa 22 Haziran 1926 tarihli yazıyla meclis tarafından İstiklal Mahkemesine verilmiş olan yetkilerin yerinde olduğunu anladığını, vatan ve cumhuriyet için yaptıkları çalışmaların Türk milleti için hayırlı ve adalet örneği olacağına inandığını belirtmiştir. (Aydemir, 1969:270, Aybars, 1988: 433, Goloğlu, 2011: 214-215, Milliyet, Yakın Tarihimiz Fasikül 29: 457, Hakimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1926:1, Cumhuriyet, 26 Haziran 1926:1, Hakimiyet-i Milliye, 26 Haziran 1926:1, Akın, 2019:290)

ve kurucularından Dr. Nazım Bey, Nail Bey, Halis Turgut, Abidin Beyler tutuklananlar arasında olmuştur. 16-17 Haziran günleri ilk soruşturmalar, yakalamalar ve tutuklamalar ile geçmiş, Mustafa Kemal bu gelişmelerin ilk kısmını Balıkesir'den takip etmiş ve buradan malumat almış, 16 Haziran'da ise İzmir'e gelmiştir. (Aydemir, 1969:271, Aydoğan, 2017:173-174, Arı, 1991: 250)

İzmir valisi Kazım Bey'den “Şahs-ı devletlerine karşı tertip edildiği anlaşılan mel'unane bir suikast teşebbüsü ortaya çıkarılmış olduğundan lütfen hareketlerinin tehirini rica eden” bir telgraf alan Mustafa Kemal Paşa, geziyi tehir etmiş ve Kazım Bey'den ayrıntılı bir malumat almıştır. (Hakimiyet-i Milliye, 16 Haziran 1926:1, Özkaya, 1991: 67) Alınan malumat karşısında olayın sadece birkaç kişinin tertip ettiği bir olay olmadığı, çok daha derin boyutlarının olduğu anlaşılmıştır. Bu malumatın yurt ölçüsünde yaratacağı tepkinin boyutları tam olarak bilinmediğinden olay bir süre gizli tutulmuştur. (Aybars, 1988:424) 16 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal İzmir'e gelmiştir. Gazi'nin İzmir'e gelişi halk tarafından büyük bir coşku ve sevgi seli içinde gerçekleşmiştir. (Aybars, 1988:425, Ahenk, 17 Haziran 1926:1, Arı, 1991: 252-253)

Hükümet 18 Haziran 1926 günü bir resmi tebliğ ile Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik suikast girişimini duyurmuştur. Tebliğ, Gazi'nin seyahatinin devam ettiği bir sırada kendisine suikast tertip edildiğinin anlaşıldığı, Reisi-i Cumhur Hazretlerinin İzmir'e varmadan bir gün önce suçluların tutuklandığı ve suçlarını itiraf ettikleri, meselenin İstiklal Mahkemesine tevdi edildiği ve mahkeme heyetinin davayı yerinde takip etmek üzere İzmir'e hareket ettiği belirtilmiştir. (Hakimiyet-i Milliye, 18 Haziran 1926:1, Cumhuriyet, 18 Haziran 1926) Olayın haber alınması üzerine Başvekil İsmet Paşa, Dahiliye Vekili Cemil Bey ile İstiklal Mahkemesi Reis ve azalarını çağırmış ve mahkemenin İzmir'e hareket etmesini sağlamıştır. İzmir suikastı davasını soruşturmak ve yargulamak üzere kurulan İstiklal Mahkemesi üyeleri şu kişilerden oluşmakta idi: Reis: Ali (Çetinkaya), Afyon Mebusu Kılıç Ali, Dr. Reşit Galip, Ali ve Savcı Necip Ali. (Goloğlu, 2011: 214-213, Aydemir, 1969: 271, Erman,1971:22, Kumbuzoğlu, 2020: 5)

Kılıç Ali Mustafa Kemal'e suikast haberini nasıl aldıklarını anılarında şu şekilde aktarmıştır:

“...gece yarısından sonra eve döndüm. Rahmetli annem beni kapıda bekliyordu. İsmet Paşa'nın akşamdan beri beni aradığını ve İçişleri Bakanlığında beklediğini söyledi. Gezide olan Mustafa Kemal Paşa, o gün Balıkesir'den dönecekti. Tanrı şahittir, İsmet Paşa'nın beni telaşla aradığını ve geç vakte kadar İçişleri Bakanlığında beklediğini haber alınca içime

bir kuşku düştü. Acaba Gazi'ye bir şey mi oldu diye korktum. Hemen İçişleri Bakanlığına koştum. İsmet Paşa bakanın odasındaydı... İsmet Paşa elimize bir telgraf uzattı. İzmir Valisi Kazım Paşa'dan geliyordu ve Gazi'ye meşum suikast girişimini haber veriyordu. Kazım Paşa'nın telgrafı açtı ve hiçbir şüpheye yer yoktu: Gazi'nin kişiliğinde vatanın hayat ve esenliğine yöneltilmiş meşum bir suikast olayı ile karşı karşıya bulunuyorduk...Olayı yerinde incelemek ve araştırmak üzere hemen İzmir'e hareket etmeye karar verdik." (Turgut, 2005:413)

İzmir'e vardktan sonra bölge polisince başlatılmış olan soruşturmaya el koyan İstiklal Mahkemesi kamuoyuna bilgi vermek amacıyla bir bildiri yayınlamıştır. (Goloğlu, 2011: 221, Erman, 1971: 41) Bu bildiriye dayanarak açıklama yapan mahkeme başkanı Ali Bey, suçluların silahlarıyla yakalandığını, başlarında Ziya Hurşid'in bulunduğunu ve ilgili kimselerin tutuklandığını, Cumhurbaşkanı'nın öldürülmesi için Ziya Hurşid ve arkadaşlarının görevlendirildiğini belirtmiştir. Ayrıca suikastın önceki kış Ankara'da bazı kimselerin evinde planlandığını ancak yer uygun olmadığı için vazgeçildiğini ve bu girişimin Gazi'yi öldürerek kuvvet yoluyla iktidarı ele geçirmek amacına yönelik olduğunu açıklamıştır. (Hakimiyet-i Milliye, 19 Haziran 1926:1)

Gazi Mustafa Kemal Paşa da suikast girişiminin ortaya çıkması sonrasında kamuoyuna bazı açıklamalar yapmıştır. Örneğin, 19 Haziran 1926 tarihinde İzmir suikastı teşebbüsü hakkında Anadolu Ajansına bir demeç vermiş, "Gazi'nin Beyanati" başlığıyla gazetelerde yer alan bu demeçte, suikast teşebbüsü münasebetiyle cemiyetlerden, müessesattan, memurlardan, kumandanlardan, zabitlerden, mebuslardan, bilumum ve vatandaşlardan samimi teessürlerini muhtevi aldığı mektup ve telgrafnamelerden büyük mutluluk ve minnet duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca temeli büyük Türk milletinin ve onun kahraman evlatlarından mürekkep büyük Türk ordusunun vicdanında akıl ve şuurunda teessüs etmiş olan Cumhuriyetin ve milletin ruhundan mülhem prensiplerin bir vücudun izalesi ile haleldar olabileceği düşüncesinde bulunanların çok zayıf dimağlı bedbahtlar olduğunu beyan etmiştir. (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006: 479, Arı, 1991: 254-256, Hakimiyet-i Milliye, 20 Haziran 1926:1, Cumhuriyet, 20 Haziran 1926:1) İngiliz ulusal arşivlerinde bulunan ve Sir R. Lindsay tarafından 23 Haziran 1926 tarihinde Sir Austen Chamberlain'e gönderilen bir yazıda, Gazi'nin İzmir'de bir otele yerleştiği ve pazar günü çoğunluğu öğrencilerden oluşan büyük bir kalabalığın sokaklarda izdiham yaratarak trafiği durdurduğu ve Gazi'ye sevgi gösterilerinde bulunduğu kaydedilmiştir. Aynı belge de Gazi'nin bu sevgi gösterilerine teşekkür ettiği ve cumhuriyeti kimsenin yok etmeye gücünün yetmeyeceğini açıkladığı not edilmiştir. Lindsay ayrıca

raporunun sonunda Maliye Bakanı Hasan Bey ile suikast girişimi haberleri sonrasında görüşüğünü ve Hasan Bey'in suikaste giden sürecin nedenleri olarak halifelğin kaldırılması, dini kuruluşlara yöneltilen tutumu ve yeni vergilerin halk üzerinde yarattığı hoşnutsuzluğu söylediğini belirtmiştir. (F.O. 424/264, No:314:93)

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 22 Haziran 1926 tarihinde de millete bir bildiri yayınlayarak şunları söylemiştir:

“Benim şahsımdan çok devletin varlığına yöneltilmiş olduğu açıklık kazanan gizli politik düzenler karşısında tüm ulusun duyduğu, pek ağırbaşlı ve soylu bir şekilde gösterdiği temiz duygular beni avutmaktadır. Bu gösteriler devrim ülkimüzü bütün ulusun canı gibi koruduğuna parlak ve güçlü bir belge olmaktadır. Bu bakımdan, bağımsızlık için ulusun mutluluğu ve esenliği adına duyduğum güveni millet önünde açıklamakla büyük bir onur ve sevinç duymaktayım.” (Goloğlu, 2011: 223)

27 Haziran 1926 tarihinde ise Gazi, şu sözleri kamuoyu ile paylaşmıştır:

“İnsanlar daima yüksek, temiz ve kutsal hedeflere yürümelidirler. Böyle davranışlardır ki, insan olanın vicdanını, dimağını ve bütün insani kavramlarını sağlar. Böyle yapanlar ne kadar büyük fedakârlık yaparlarsa o kadar yükselirler ve böyle davranışlar kesinlikle açık olur. Çünkü alnı açık, dimağı açık, kalp ve vicdanı açık insanlarca yönetilebilen sosyal topluluklar ancak bu anlamda davranışların izleyicisi olabilirler. Düşünce, duygu ve teşebbüslerini gizli tutanlar, gizli amaç uygulamaya davrananlar, kesinlikle arlanmayı ve utanmayı gerektiren, akli ve mantığı dışında hareket edenler olabilirler. Bu gibi Müteşebbislerin sonu, önünde sonunda, umulandırmayacak acısı ve zararlıdır.” (Kocaturk, 1999: 157)

Sir R. Lindsay, 28 Haziran 1926 tarihinde Sir Austen Chamberlain'e gönderdiği resmi yazıda Türkiye'nin bütün siyasi gündeminin Cumhurbaşkanına gerçekleştirilmek istenen suikast girişimine dair olduğunun altını çizmiş, suikast girişimi ve İstikal Mahkemelerinin çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Lindsay, mahkemenin var olan muhalefeti ortadan kaldırma çabasıyla çalışıyor olabileceğinin pek çok kişiyi endişelendirdiğini sözlerine eklemiştir. (F.O. 424/265, No: 326:1)

Soruşturma ve diğer hazırlıkların tamamlanmasından sonra yargılama 27 Haziran 1926'da başlamıştır.³ 27 Haziran 1926 tarihli sayısında Cumhuriyet gazetesi baş yazarı Yunus Nadi *“Gazi Mustafa Kemal'in muhterem şahsı aleyhine tertip edilmiş olan suikastın tarihte ibret ve hayret sahifesi teşkil edecek olan mahkemesi başladı. Mahkemenin karşısına çıkarılan sefilleri nefret ve*

3 TPCF eski Başvekil Rauf Bey ile Dr. Adnan Beyler Türkiye'de bulunmadıkları için mahkeme önüne çıkarılmamışlardır.

istikrahla temaşa ediyorum” demiştir. (Cumhuriyet, 27 Haziran 1926: 1) Sanıkların isim yoklamasından sonra söz alan Savcı Necip Ali Bey, suikast olayının kimlerce ne zaman ve nasıl planlandığını sanıkların ifadelerine de dayanarak açıklayan ilk iddianamesini okumuştur. (Engin, 2011: 93-106, Erman,1971:55, Cumhuriyet 12 Temmuz 1926: 1, Hakimiyet-i Milliye, 12 Temmuz 1926:1) 27 Haziran’da başlayan İzmir suikasti davası 12 Temmuz’da sanıkların savunmalarına geçmiş ve 13 Temmuz’da sona ermiştir.⁴ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi mahkemedeki sual ve cevaplara bu çalışmanın amacı kapsamında yer verilmeyecektir. Ancak şunu belirtmek isteriz ki, meclis adına özel bir kanunla yargı yetkisini kullanan bu mahkemelerde temyiz ve avukat bulundurulması gibi usuller kullanılmamıştır.⁵ İstiklal Mahkemesi hızlıca sorguları gerçekleştirmiş ve netice süratle alınmıştır. Ancak, yargılamalar her safhasıyla halka açık duruşmalarda cereyan etmiştir. (Kocahanoğlu, 2005: 112) Bu usul ve yöntemle çalışan mahkeme kararı okumuş sanıklar hakkında hüküm verilmiştir.⁶

-
- 4 Savcının esasa ilişkin iddianamesinden sonra ertesini 12 Temmuz’da sanıkların savunmalarına geçilmiştir. Ziya Hurşit suikast yapmak istediğini kabullenmiş, suikasttan sonra Sakız’a kaçmayı düşündüğünü dolayısıyla Anayasayı değiştirmeye girişmediğini bu nedenle ancak ceza yasasının 46.maddesine göre cezalandırılmasının istenebileceğini belirtmiştir. Sarı Edip Efe suikast olayına tam anlamıyla katılmadığını İzmir’deki düzenleyicilerden ayrılıp İstanbul’a gittiğini durumu Bristol Oteli’nde Celal Bayar’a haber vermek isterken tutuklandığını söylemiştir. Gürcü Yusuf ile Laz İsmail Gazi Paşa’dan aforlarını dilemişlerdir. Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Caffer Tayyar Paşa ile Bekir Sami (Kunduh) Bey ise başkanının savunma yapacak mısınız sorusuna “Hayır” demekle yetinmişlerdir. (Turan, 2005:144)
- 5 Kılıç Ali de anılarında İstiklal Mahkemelerinin çalışma yöntemlerini açıklamıştır. Bizzat mahkemenin bir üyesi olması açısından açıklamalarına yer verme gereğini duyduk: *“İstiklal Mahkemelerinin kararları kesindi ve temyizi yoktu. Mahkemeler Büyük Millet Meclisi’ne bağlıydı. Kararlarından dolayı sorumlu değillerdi. Kararların yürütülmesinde sivil ve asker bütün görevliler sorumluydu. İstiklal Mahkemelerini ilgilendiren olayların tabkikatı önce hükümetçe yapılır, sonra düzenli bir dosya halinde mahkemeye devredilirdi. Konu, mahkeme heyeti tarafından ayrıca incelenir ve noksanları tamamlandıktan sonra olayla ilgili olanların açık yargılamasına geçilirdi. Suçlular mahkemeye getirildikten sonra, soruşturma memuru tarafından davalı hakkında ileri sürülen suç okunurdu. Davalı bu suçlamalara cevap verir, kendini savunurdu. Deliller karşılıklı ortaya konur, tanıklar dinlenirdi. Mahkemeler kesin olarak açık yapılırdı. Gizli yapılmış tek bir mahkeme yoktu. Verilen karar da açık olarak okunurdu. Asker, sivil bütün devlet memurları mahkemelerin verdikleri kararları derhal infaz etmekte yükümlüydü. Hükümler temyizi olmadı ve derhal infaz edildiği için bu ağır sorumluluk karşısında dava kılı kırk yararcasına incelenirdi.”* (Turgut, 2005:367)
- 6 **Mahkeme Kararı:** İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, Lazistan eskimebusu Ziya Hurşit, Trabzon eski mebusu Halis Turgut, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe adıyla tanınan Edip teğmenlikten emekli Çopur Hilmi, Emekli veteriner Albay Rasim, Ankara valisi Abdülkadir, İaşeci Kara Kemal’in hareketlerine uyan Ceza Kanunu’nun 55. maddesinin; Türkiye Cumhuriyeti’nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu tamamen yada kısmen bozmak ve değiştirmek veya kaldırmak ve adı geçen yasaya dayanılarak kurulmuş bulunan Büyük Millet Meclisi’ni düşürmek yada kaldırmaya ve görevini yapmasına engel olmaya zor kullanılarak girişenler idam olunur. Bu belirtilen eylemi yapmaya fiilen özendirilenler, eğer girişim eylem haline gelirse idam olurlar ve eğer bu girişim yalnızca ıcrasına başlanmış olunursa 7 yıldan az olmamak üzere küreğe konurlar. Büyük Millet Meclisi Hükümetini zorla düşürmek ya da görevini yerine getirmekten zorla alkoymak ya da bu suçu işlemeye özendirme fiilini

Mahkeme sanıkları olayla ilgileri yönünden:

1. Suikastın doğrudan doğruya uygulanmasında görev alanlar,
2. Bunları kışkırtan ve olayı hazırlayan baş düzenleyiciler,
3. Bunların dışında suikastın yapılması ve hazırlanmasına doğrudan katılmayıp engel olmak istedikleri görülmele beraber, Türk inkılabına ve özellikle Mustafa Kemal'e cephe almış ve şüpheli oldukları için uzun zamandır izlenmekte olan eski İttihat ve Terakki mensupları,
4. Kapatılan TPCF üyeleri ve Mustafa Kemal' in en yakın silah arkadaşı olan paşalar olarak gruplandırılmıştır.

Birinci ve ikinci gruptakiler idama mahkûm edilmişlerdir. İttihatçıların durumu Ankara'daki duruşmaya ertelenmiş, paşalar beraat etmişlerdir. Ancak İzmir'de beraat eden paşalar orduya geri dönememişler emekli edilmişlerdir. İdam hükümleri 13 Temmuz Salı'yı 14 Temmuz Çarşamba'ya bağlayan gece yarısından sonra gerekli resmi işlemlerin tamamlanmasının ardından infaz edilmiştir. (Aydemir, 1969: 276-277, Aybars, 1988: 453, Turan, 2005: 145)

İzmir yargulamalarında idam kararı verilen onbeş sanık şunlardır: 1. Ziya Hurşid 2. Şükrü Bey 3. Gürcü Yusuf 4. Laz İsmail 5. Çopur Hilmi

---

işleyenler ömür boyu yada 10 yıldan az olmamak üzere küreğe konulurlar, şeklinde yazılı olan fıkrası aracılığıyla yine aynı yasanın 57. maddesinin yukarıda yazılı 55 ve 56. maddelerinde açıklanan eylemlerden birini "bir takım kişiler topluca yapar yada yapılması amacını topluca taşırırlarsa, o topluluğa katılmış bulunanlardan asıl başkan ve yönetici durumunda bulunanlar her nerede yakalanırlarsa idam olunurlar" diye yazılı olan önceki fıkrası uygulanarak: isimlerini yukarıda açıkladığımız 15 kişiden Abdülkadir ve Kara Kemal'in gıyaplarında ve 13'ünün yüzlerine karşı olmak üzere idamlarına; Sürmeneli Vahap'ın da sözü geçen yasanın 58. maddesinin "Bir gizli topluluk kurulup da o toplulukta söz konusu suçun yerine getirilmesi için girişimde bulunulmuş olmakla birlikte bu suç gerçekleştirilmeden önlenmiş ve olay yalnızca böyle bir suçun işlenmesine karar verilmiş olmaktan ibaret kalmış ise o halde bu topluluğa katılanlarda geçici olarak kalebentlik cezasıyla cezalandırılır." diye yazılı özel fıkрасını uygulanmasıyla 10 yıl kalebent cezasıyla mahkumiyetine ve 10 Temmuz 1926 tarihinden itibaren yürürlüğe giren yeni Ceza Kanunu'nun ilgili maddesine söz konusu kalebentliğin Geçici Sürgün cezasına çevrilmesine ve sürgün yeri olarak Konya'nın belirlenmesine; Keza Ergani mebusu İhsan, Ardahan eski 62 mebusu Hilmi, Maliye eski nazırı Cavit, Mersin eski mebusu Selahattin, Sivas eski mebusu Kara Vasıf, Erzurum eski mebusu Hüseyin Avni, İzmir eski valisi Rahmi, İstanbul mebuslarından Rauf ve Adnan Bey'lerin yargılanmalarının, işbu davanın devamı olarak Ankara'da görülecek olan dava sırasında yapılmak üzere, haklarında hüküm verilen sanıkların davalarından ayrılmasına; olaya karışıp katıldıkları saptanmış olan Ordu mebusu Faik Erzincan mebusu Sabit, Erzurum mebusu Halit, Dersim mebusu Feridun Fikri, Afyon mebusu Kamil, Gümüşhane mebusu Zeki, Tokat mebusu Bekir Sami, Mersin mebusu Besim, Bursa mebusu Necati, Erzurum mebusu Münir Hüseyin Bey'lerle İstanbul mebusu Kazım Karabekir Paşa, Ankara mebusu Ali Fuat, İstanbul mebusu Refet, Edirne mebusu Cafer Tayyar, Isparta eski mebusu Cemal Paşa'lar ve Erzurum eski mebusu Necati, Canik eski mebusu Ahmet Nafiz Bey'ler ve Torbalılı Emin Efendi, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmet ve Bahçıvan İdris, Mustafa oğlu Şahin Çavuş ve yedek subaylardan Sabahaeddin Efendi ve Giritli Hüseyin oğlu Latif'in beraatlarına...(Erman, 1971:155-156, Savran, 2006: 60)

6. Sarı Efe Edip 7. Abidin Bey 8. Halis Turgut 9. İsmail Canbolat 10. Rüşti Paşa 11. Hafız Mehmed 12. Rasim Bey 13. Miralay Arif 14. Kara Kemal 15. Abdülkadir. İdam mahkumlarının altısı mebus oldukları halde dokunulmazlıkları kaldırılmadan yargılanmış ve hükümler 13 Temmuz 1926 gecesi infaz edilmiştir. Gıyabında mahkûm olanlardan Kara Kemal, saklandığı evde yakalanınca teslim olmayıp intihar etmiştir. Eski Ankara Valisi Abdülkadir ise, Bulgaristan'a kaçmak isterken yakalanmış, Ankara'da tekrar yargılanarak idam edilmiştir. (Kumbuzoğlu, 2020: XI, Kocahanoğlu, 2005:112, F.O.424/265, No: 404:11)

İzmir Suikastı Yargılamaları Hakkında Amerikan Yüksek Komiseri Mark L. Bristol'un Değerlendirmeleri

Mark L. Bristol⁷ 18 Haziran 1926 tarihli belgede Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na Cumhurbaşkanı'nın İzmir'e seyahati esnasında hayatına kasteden bir komplonun haber alındığını ve bunun Türk resmi yetkililer ve basın tarafından ilan edildiğini belirtmiştir. Devamında komplocuların Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişinin arifesinde tutuklandığını, suçlarını itiraf ettiklerini ve de İstiklal Mahkemesinin sanıkları yargılamak üzere Ankara'dan İzmir'e hareket ettiğini ifade etmiştir. (NARA-867.001K31/4)⁸ 23 Haziran 1926 tarihinde olayla ilgili gelişmeleri Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na aktarmaya devam eden Bristol, İstiklal Mahkemesi başkanının yaptığı açıklamaya ve buradan elde edilen güvenilir ancak henüz doğrulanmamış bilgilere göre, TPCF'nın önde gelen isimlerinin İstiklal Mahkemesi'nde suikast planıyla ilgili sorgulanacaklarını ve hatta bazı tutuklamaların gerçekleştirildiğini bildirmiştir. (NARA-867.001K31/5) Aynı tarihteki diğer bir belgede Bristol, basında yapılan yayınlarda, bu komplonun TPCF ileri gelenleri ile milli mücadelenin ilk günlerinde Mustafa Kemal'e muhalefet eden milletvekillerinden kurulu eski ikinci grubun önde gelen üyelerince düzenlendiğine işaret edildiğini belirtmiştir. Buna göre, suikastçılar daha önce işlerini Ankara'da ve Gazi'nin uzatılmış gezisi sırasında Bursa'da gerçekleştirmek istemişler ancak daha sonra yakındaki Sakız ve Midilli gibi kaçılması kolay Yunan adaları dikkate alınarak İzmir

7 1919-1927 yıllarında önce Osmanlı Devleti ve Ankara'daki TBMM Hükümetleri nezdinde, Cumhuriyet'in ilanından sonra da Türkiye Cumhuriyeti nezdinde, ABD Yüksek Komiseri sıfatıyla Büyükelçilik vazifesini yürütmüştür. (Özkan, 2021:399-400, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/amiral-bristolun-rapor-ve-savas-gunlukleri/>)

8 Central File: Decimal File 867.01, Internal Affairs Of States, Turkey, Government. Mandates, Recognition., October 30, 1923 - November 2, 1929. October 30, 1923 - November 2, 1929. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111512194/GDSC?u=iiht&sid=bookmark-GDSC&xid=a6e9fc35&pg=121. Accessed 3 Jan. 2023

kentini seçmişlerdir. Bristol aynı belgede, komployu organize etmekle suçlananların tutuklanmasının ve yaptıkları itirafların ardından, çok sayıda siyasi şahsiyetin ve muhalefet mensuplarının ülkenin çeşitli yerlerinde tutuklandığını ve toplamda yaklaşık 50 kişinin yargılanmak üzere İzmir'e nakledildiğini yazmıştır. Gazi'nin tehlikeden kurtuluşunu kutlamak için 20 Haziran'da Ankara'da, İstanbul'da ve İzmir'de bu şehirlerin üniversite öğrencilerinin yönetiminde büyük mitinglerin düzenlendiği, bu mitinglere Gazi'nin çocuklarının, okulların, sivil toplum üyelerinin ve vatandaşların katıldığı ifade edilmiştir.⁹ Bristol, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na aldığı bir duyumu da aktarmış ve bu duyuma göre hükümetin ya tüm komployu ürettiği ya da Terakki Partisi liderlerini itibarsızlaştırmak için siyasi olmayan gerçek bir komployu bahane olarak kullandığına dikkat çekmiştir. (NARA-867.001K31/6, Kılıç, 2020: 195-197) İzmir suikastı girişiminin ilk günlerinden itibaren konuyla ilgili ayrıntıları Amerikan Dışişleri Bakanlığı ile paylaşan Bristol, 7 Temmuz 1926 tarihinde de Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir suikast düzenlendiğinin artık şüpheye yer bırakmayan bir gerçek olduğunun altını çizmiş, suikastın kapsamlı sonuçları olduğunu belirtmiştir:

“Geçici olarak İzmir’de bulunan Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yürütülen yargulamalarla ilgili olarak bugüne kadar yapılan toplam tutuklama sayısı yaklaşık 80’dir. Tutuklananlar arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın önemli tüm isimleri bulunuyor, bunların arasında eski İttihat ve Terakki Partisi üyeleri de mevcut. Şu anda tutuklu olan ve önde gelen Terakkiperverciler arasında şunlar sayılabilir: Kazım Karabekir Paşa (Terakkiperver partisinin yöneticisi, İstanbul Milletvekili) Ali Fuad Paşa, (Genel Sekreter, Ankara Milletvekili), Cafer Tayyar Paşa (Edirne milletvekili), Refet Paşa (İstanbul Mv), Canbolat Bey (İstanbul Mv.). Rauf Bey ve Adnan Bey Avrupa’da olduklarından hükümet tarafından ulaşılabılır değiller. Eski İttihat ve Terakki Partisi’nin önde gelen isimleri arasında Cavid Bey, Şükrü Bey, Halil Bey, Nesimi Bey ve diğerleri de artık İstiklal Mahkemesi’ndeler. Ön incelemelerin ardından, yargulamanın ilk günlerinde tutuklanan Terakkiperver Fırkanın altı üyesi şimdi serbest bırakıldı. Son zamanlarda basın, Terakkiperver Partisi liderlerini kınamada özellikle sert oldu. Ali Bey’in geçtiğimiz günlerde

9 Suikast nedeniyle Darülfünun eğitim kadrosunun öğrencileri tarafından kınama telgrafi gönderilmiş ve telgrafta “mili varlığı kurtaran ve milli ümitleri temsil eden Gazi Reisimize karşı yapılan menfur girişim kınanmaktadır.” ifadesine yer verilmiştir. (CA. 30.10.1.1.23) 19 Eylül 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bugünkü profesörlük unvanına tekabül eden fahi müderrislik unvanı veren Darülfünun'un suikast teşebbüsü sonrasında bu kınama telgrafını göndermesi bilhassa önemlidir. (Vakit, 20 Eylül 1338: 3) Vatandaşların gönderdiği kınama telgraflarına bir örnek olarak 16 Temmuz 1926'da Çıldır halkının, “Türkün ve Türklüğün, dolayısıyla İslam'ın reis-i ruhanisi olan” Mustafa Kemal Paşa'nın suikasttan kurtulmasına istinaden kurbanlar kesildiğini haber veren telgrafi gösterilebilir (CA. 30.10.1.1.24.)

yaptığı sert açıklamalardan ve ayrıca Başsavcı tarafından 26 Haziran'da okunan iddianameden de anlaşılacağı üzere, hükümetin Terakkiperver partisi liderlerine azami sorumluluğu tesis etmek için özel bir çaba sarf ettiği görülüyor. Öte yandan, bugüne kadar alınan ifadeler, suçluluklarını en aza indirme ve hükümetin onlara karşı açtığı davayı oldukça zayıf gösterme eğilimindedir.” (NARA-867.001K31/8)

3 Ağustos 1926 tarihli belgede Bristol, İzmir'deki davanın sonuna geldiğini, 11 Temmuz günü Başsavcı'nın, sanıkların münferit davalarının genel bir özetini yaptığını ve daha sonra da iddianamesini okuduğunu aktarmıştır. Mahkemedен 10 sanık için ölüm cezası ve 6 sanık için mahkeme tarafından kararlaştırılacak bir süre için hapis cezası istendiğini ve Ankara'daki müteakip duruşmalar için az sayıdaki kişi dışında kalanların beraatine karar verildiğini açıklamıştır. Bundan sonra idama mahkum edilen ve ertesi gün idam edilen ve sürgün cezası verilen kişilerin isimlerini bir liste halinde paylaşmıştır. Bristol raporunda, idam cezası ve diğer cezalara çarptırılanların isimlerini şu şekilde aktarmaktadır:

1. Şükrü Bey, İzmir Milletvekili,
2. İsmail Canbulat Bey, İstanbul Milletvekili,
3. Arif Bey, Eskişehir Milletvekili,
4. Abidin Bey, Saruhan Milletvekili,
5. Halis Turgut Bey, Sivas Milletvekili,
6. Rüştü Paşa, Erzurum milletvekili,
7. Ziya Hurşid, eski Lazistan milletvekili,
8. Hafız Mehmet Bey, Eski Trabzon milletvekili,
9. Laz İsmail,
10. Gürcü Yusuf,
11. Çopur Hilmi,
12. Sarıefe Edip Bey,
13. Emekli Albay Rasim,
14. Kara Kemal Bey, eski gıda bakanı-gıyaben,
15. Abdülkadir Bey, Eski Ankara valisi-gıyaben.

Konya'da on yıl sürgüne mahkum edilenler:

1. Vahap Bey, Hafız Mehmet'in yeğeni,

Duruşmalarına daha sonra Ankara’da devam edilecek olanların listesi ise şöyledir:

1. *Rauf Bey, İstanbul Milletvekili (yok),*
2. *Adnan Bey, Eski İstanbul Milletvekili (yok),*
3. *Rahmi Bey, Eski İzmir valisi (yok),*
4. *Hilmi Bey, Ardahan eski Milletvekili,*
5. *İhsan Bey, Ergani Milletvekili,*
6. *Cavid Bey, Eski Maliye bakanı,*
7. *Selahattin Bey, Mersin eski Milletvekili,*
8. *Kara Vasıf Bey, Sivas eski Milletvekili (Cezada adı geçmemiştir.)*
9. *Hüseyin Avni Bey, Erzurum eski Milletvekili (NARA- 867.001K31/9, Kılıç, 2020:198-199)*

Bristol raporunda mahkeme sürecinde yaşananları anlatırken, bir taraftan da İstiklal Mahkemelerinin özellikleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin, mahkemenin öne çıkan özelliklerinden biri, her zaman tüm mahkeme üyeleri arasında karar ve eylem birliği olduğu yönündedir. Bristol’a göre, tümüyle incelendiğinde İzmir duruşmaları hem yasal hem de siyasal yönden oldukça ilginç olmuştur. Yasal yönden devlet başkanının hayatına kasteden bu suikast girişimi yargının önüne getirilmiştir. Oysaki, Batılı kaidelere göre değerlendirildiğinde ne mahkeme görüldüğü gibi ikna edici olmuştur ne de yargulamalar rafine bir adalet ruhuyla yürütülmüştür. Adaletin en yerleşik ilkelerinden en bariz sapma ise sanıkların ne savunma avukatına ne temyize gitmesine izin verilmemiş olmasıdır. Mustafa Kemal Atatürk hakkında kapsamlı bir biyografi eseri kaleme alan Lord Kinross da eserinde mahkemelerin nasıl yürütüldüğü konusuna değinmiş, İstiklal Mahkemesinin kuramsal olarak Meclis’e karşı sorumlu bile olsa kendini yasal dokunulmazlık gibi ufak tefek Anayasa kayıtlarıyla bağlı görmeyen ve ülke yasalarının üstüne çıkan bir mahkeme olarak tanımladığını ifade etmiştir. Sanıkların ne avukat tutmaya ne de temyiz etmeye hakları olmadığını altını çizen Kinross, “*Mahkeme tanık dinlemeyi gerekli görmüyor; suçlular sadece bir kez sorgudan geçiriliyor; arkadan yargıç kararını veriyor*” diyerek TPCF’ye mensup paşaların bu nedenlerle kendilerini savunmadıklarını, savunma konusunda söyleyecekleri bir şey olup olmadığı sorulunca “Hayır” cevabını verdiklerini belirtmiştir. (Kinross,1981:650)

Bristol, yargılama boyunca Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa gibi TPCF liderlerine mahkemenin saygılı ve kibar davrandığından hatta zaman

zaman Milli Mücadele'deki katkılarından övgüyle söz edildiğinden bahsetmiş ancak yargılamaların siyasi olarak TPCF liderlerine itibar kaybettirdiğini ve daha önce sahip oldukları kişisel prestiji yeniden kazanmalarının çok uzun bir süre alacağını belirtmiştir. Bristol'un yargılamalarla ilgili bir gözlemi de mahkeminin paşalarla ilgili gerçek niyetini gizlemeyi çok iyi başarmış olduğudur, O'na göre mahkeme bunu o kadar iyi gizlemiştir ki beraatleri okunduğunda kamuoyunda gerçek bir rahatlama hissi uyanmıştır. Bristol, paşaların serbest bırakılmaları ile ilgili olarak da, bu tür önde gelen vatanseverlere ölüm cezası verilmesinin ardından gelebilecek sonuçların farkında olan hükümetin, onları aleni bir sadakatsizlik damgası altında özgürleştirmeyi ve etkilerini azaltmayı yeğlediğini söylemiştir. (NARA-867.001K31/9)

Tüm bunların yanı sıra, İstiklal Mahkemesi'nin İzmir yargılamaları kapsamında davranışının ve kararlarının hukuk dışı ve keyfi olduğunu iddia eden Bristol, bunun tüm İstiklal Mahkemelerinin bir özelliği olduğunun akıldan çıkartılmaması gereken bir gerçek olduğunu belirtmiştir. Türk devriminin olağan hukuk mekanizmasının henüz yeterli bir seviyeye gelmediğini, davaların adalete çok az önem verilerek yürütüldüğünü kaleme alan Bristol tüm bunlara rağmen idam edilen kişilerin komitacı kişiler olduğunu, hepsinin kamuya karşı suç işlemiş kişiler olduklarını, içlerinden çoğunun birinci dereceden adam öldürme suçundan sanık olduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla O'na göre Türkiye, toplumsal bakımdan bu kişilerin yitirilmiş olmasından pek zarar görmeyecektir. Bristol tüm bunları eleştirel bir şekilde Amerikan Dışişleri'ne aktarırken yine de Türklerin kendi halklarının zihniyetini yargılamak ve bu zihniyete uygun kamu önlemlerini belirlemek için herhangi bir yabancidan daha iyi bir konumda bulunmaktadır diyerek sözü Ankara'da başlayan yargılamalara getirmiş ve bu yargılamanın İzmir'deki yargılamalardan çok farklı olduğunun altını çizmiştir. Bristol, İzmir yargılamalarını bir devlet adamının hayatına yönelmiş bir suikastın hukuki açıdan soruşturulması, Ankara'daki yargılamaları ise uzun süredir devam eden siyasi farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışacak bir mekanizma olarak değerlendirmiştir. (NARA- 867.001K31/9, Kılıç:2020:203-204)

İttihatçılar Davası

İzmir'deki yargılamalar, bütün suikastçılara cezasını vermiş ve Mustafa Kemal'in karşısındaki TPCF muhalefetini de susturmuştur. Ancak İstiklal mahkemesinin kararında başka bir hüküm fırfası mevcuttu ve adlarından eski İttihatçılar oldukları anlaşılan bazı kimselerin ayrıca yargılanacakları belirtilmişti. Çünkü Savcının isteği üzerine suikast olayının "Ziya Hurşit ve adamlarınca Cumhurbaşkanına duydukları kin ve düşmanlığın doğurduğu

kişisel bir olay olmaktan çok, sanıkların hükümeti devirme gibi nefret edilecek bir amaçla kurulmuş gizli bir komite tarafından kışkırtıldıktan, bu kanlı cemiyette Terakkiperver partili olup da suçları sabit görülmüş olanlardan başka feshedilmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden bazılarının da ilgili oldukları ve sanık diye yargılanan bu kimselerin suçlu görülmüş olmanın yanı sıra daha geniş çalışmalarda da bulunmuş oldukları sezilmiş olduğundan” gerekçesine dayanan İstiklal Mahkemesi, ikinci ve tamamlayıcı bir yargılamanın yapılmasını kararlaştırmıştır. (Goloğlu, 2011: 227, Hakimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926:1)

Kinross da 15 gün sonra Ankara’da başlayan davanın amacını, Gazi’nin geri kalan düşmanlarını, İttihat ve Terakki üyelerini ortadan kaldırmak olarak göstermiştir. Kinross’a göre, buradaki suç nedeni, Mustafa Kemal’in canına kasıt değil fakat rejimi devirmeye yönelmiş siyasal bir girişimdir. Bu İttihatçılarla Milliyetçiler, Envercilerle Kemalciler arasında sürüp gitmiş ve Türk İhtilal hareketini ikiye bölmüş olan bir düşmanlığın son noktası idi. Mahkeme İttihatçı liderlerin Türkiye’den kaçışından sonra ve arkadan Türkiye’ye dönme çabaları esnasında Enver Paşa ile iş birliği yaptıklarını ortaya koymuş, onları Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde hükümeti devirmeye kalkmak, ikinci seçimler sırasında karışıklık çıkartmak, TPCF yoluyla muhalefet kurmak, bu amaçla Cavit’in evinde ve Kara Kemal’in yazıhanesinde gizli toplantılar yapmak ve gazetelerde sistematik olarak hükümet aleyhtarı yazılar yazdırmakla suçlamıştır. (Kinross, 1981:653-654)

“Kara Çete” olarak isimlendirilen İttihatçılar davası Ankara’da 2 Ağustos 1926 tarihinde başlamış, sanıkların yoklamasından sonra Savcı Necip Ali Bey iddianamesini okumuştur.¹⁰ Başta Cavit Bey olmak üzere 52 sanık mahkeme huzuruna çıkarılmıştır. Sanıklardan Rauf (Orbay) Bey ile Dr. Adnan (Adıvar) Bey yurtdışında olduklarından duruşmalar yokluklarında sürmüştür. Engin’e göre, yargılananlar doğrudan işin içinde olanlar, TPCF kurucuları ve mensupları ve eski itttihatçı olup Mustafa Kemal ile hareket etmeyenlerden oluşuyordu. Bütün bunların ortak noktası Millî Mücadele sonrasında Mustafa Kemal’in oluşturmaya çalıştığı Halk Fırkası etrafında toplanacak bir iktidar gücüne karşı olmuş olmalarıydı ve bunun sonucu olarak bir kısmı muhalif parti kurmuş, bir kısmı farklı yöntemlerle muhalefete geçmiş, bir kısmı ise Mustafa Kemal’i ortadan kaldırarak iktidara sahip olmayı istemişti. (Engin, 2011:283)

10 Yargılamaların tutanakları Hakimiyet-i Milliye’de “Ankara İstiklal Mahkemesi’nde cereyan eden su-i kasd ve taklib-i hükümet davasına ait resmi zabıtlar” başlığı altında yargılama sırası izleyerek 3 Ağustos 1926’da başlamış ve 10 Teşrin-i evvel 1926 tarihine kadar sürmüştür. (Erdoğan, 2018:IX), Savcının iddianamesi için bkz. (Hakimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926:1, Erdoğan, 2018:3)

Savcı Necip Ali Bey, İttihat ve Terakki'nin iktidar hırsı içindeki çalışmalarından, ülkeyi Almanya çıkarlarının uğruna harbe sokarak uçuruma sürükleyip ülkeden kaçan liderlerine değindikten sonra suikast olayını ele almıştır. Savcı ayrıca Cavit bey'in evindeki toplantıların olağan toplantılar olmadığını iddia etmiştir. 25 Ağustos'ta sanıklar savunmalarını yapmış, Cavit Bey ve öteki sanıklar bu toplantıların "gizli komite" niteliğinde olmayıp herkesin gözleri önündeki bir evde düzenlenen buluşmalar olduğunu savunmuşlardır. Cavit Bey, canlandırılmak istenen İttihat ve Terakki Partisi için hazırlanan 9 maddelik programla ilgili söz konusu programın İzmit'te Mustafa Kemal ile görüşen Kara Kemal'in verdiği bilgiler çerçevesinde ve gerektiğinde düşüncelerini Cumhurbaşkanı'na iletmek amacıyla hazırlandığını söylemiştir. (Turan, 2005:146-147, Erdinç, 2018: 881, 997) Karar ise 26 Ağustos Perşembe günü açıklanmıştır. Kararda, *"Türk milletinin kuvvet ve kudret kaynaklarının tükenmez olacağından gafil bulunarak o zaman millet ve memleketi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çare bulamayan İttihat ve Terakki mensuplarının Milli Mücadelenin sonucunda yine iktidara gelecekleri kanaatinde oldukları, Lozan görüşmele sırasında Cavit Bey'in evinde yapılan gizli toplantılarla, isimleri sayılan Kara Kemal, Şükrii, İsmail Canbolat gibi eski İttihatçıların Gazi Mustafa Kemal'e yaptıkları başyururunun reddinden sonra Ziya Gökalp de dahil olmak üzere bir kısım üyenin siyasi ortamdan ayrıldığı fakat diğerlerinin devam ettiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Bu gizli toplantılarda Büyük Millet Meclisi'ndeki birinci ve ikinci grupları birleştirip eski İttihatçıları da içine alıp Rauf Bey'in yardımını sağlamak bu olmadığı takdirde açıkca İttihat Terakki olarak ortaya çıkmak kazarı alındığının ve bunların hepsinin de başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Halk Partisi'ni parçalamak için girişimde bulunduğu, Rauf Bey'in de buna araç olduğunu daha sonra TPCF'nin kuruluşu hazırlanarak bu yolla iktidarın ele geçirilmeye çalışıldığı"* belirtilmiştir. Daha sonra sanıkların ayrı ayrı suçları ele alınmıştır. (Aybars, 1988: 462, Engin, 2011: 237-240) Ankara'da açılan davada sanıklara yöneltilen rejimi devirme ve vatana ihanet suçuna karşılık gelen cezalar vatana ihanet yasalarında bulunuyordu. Böylece denilebilir ki, İzmir duruşmalarında ana konu öldürme eylemi, Ankara duruşmalarında ana konu hükümet darbesi ve rejimi değiştirme girişimi olmuştur. (Aydoğan, 2017:174) Mahkeme kararına göre suçlu bulunan sanıklardan Cavit Bey, Dr. Nazım, Ardahan Milletvekili Hilmi ve Yenibahçeli Şükri'nün kardeşi Nail'in Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nı zorla değiştirme girişiminde buldukları için idamlarına karar verilmiştir. (Kandemir, 1955: 50-66) Böylelikle, Cavit Bey ve Dr. Nazım Bey gibi suikat ile ilgisi olmayan İttihatçıları Ankara davasında ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Rauf Bey ile İzmir eski valisi Rahmi, 10 yıl sürgün, Salih, Osman Kâhya 10'ar yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Dr. Adnan (Adıvar)

Hüseyin Cahit (Yalçın), Küçük Talat ile öteki sanıklar beraat etmişlerdir. (Kandemir, 1955: 108-119) İdam kararları ertesi gün yerine getirilmiştir. Rauf Bey hakkındaki karar yurt dışında olması sebebi ile uygulanamamıştır. Kendisi Londra'da iken İstiklal Mahkemesi'nin gönderdiği çağrışı almış ancak 1935 yılına kadar yurda dönmemiştir.¹¹ (Turan, 2005:147) Böylece Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi bütün muhalefetin silinmesine yol açmıştır. (Akın, 2019:291)

Kılıç Ali anılarında bu mahkemelerle ilgili tecrübelerinden yola çıkarak şu sözleri paylaşmıştır:

“İstiklal Mahkemelerindeki tecrübelerimiz bize göstermiştir ki saltanatçı ve hilafetçi düşüncede olanlarla bu düşüncenin simgesi olmayı amaçlayanlar, Ankara merkezine karşı daima hınçlıdırlar. Onlar devlet merkezinin İstanbul'da olmasını isterler. Canlandırmak, faaliyete geçirmek istedikleri İttihat ve Terakki'nin gizli programında da devletin adına hayale kapılmayacaklarını, derhal pratik idareye geçeceklerini de söylüyorlardı. Bu devlet merkezinin izlerine Terakkiperverlerde de sık sık rastlanır. Onlarla aynı çizgide olan İkinci Grup'un bile düşünce ve amaç itibarıyla aynı yolda olduğunu biliniyordu.” (Turgut, 2005:419)

İttihatçılar Davası Hakkında Sheldon Leavitt Crosby Ve Charles E. Allen'ın Değerlendirmeleri

Sheldon Leavitt Crosby (Amerikan Büyükelçilik Müsteşarı) 18 Ağustos 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na Ankara'daki İstiklal Mahkemesi yargulamalarının başladığını bildirmiştir. Crosby, bu yargulamaları Mustafa Kemal'e karşı siyasi muhalefetin yargılanması olarak yansıtmıştır. Crosby, savcının iddianamesini okuduğunu ve içlerinde Dr. Nazım Bey, Cavid Bey, Kör Ali İhsan Bey ve Hilmi Bey gibi isimlerin bulunduğu sanıklar için idam cezası istendiğini, Dr. Hüseyinzade Ali Bey, Hamdi Baba, Hilmi Bey, Vehbi Bey gibi isimlerin olduğu sanıklar için de sürgün ve hapis cezası istendiğini belirtmiştir. (NARA- 867.001K31/12)

Crosby, mahkemenin yargulamalar esnasında özellikle aşağıdaki konuları ele aldığına dikkat çekmiştir:

1. 1920 Batum Kongresi başta olmak üzere İttihatçı liderlerin Türkiye'den kaçışlarının ardından yurtdışındaki faaliyetleri
2. İttihatçı Liderler arasındaki yazışmalar

11 Rauf (Orbay) Bey, siyasi hatıralarını anlattığı eserinde İstiklal Mahkemelerinin gönderdiği tebliği Londra'da aldığını belirtmiştir. Rauf bey, tebliğde Cumhur reisine karşı İzmir'de tertiplenen suikast girişiminde müşevvik olduğu gerekçesi sunulduğunu bunun ise akıl ve havsalanın alamayacağı bir garabet ve cüret olduğunu ifade etmiştir. (Orbay, 1993: 195)

3. İttihatçıların, tamamen siyasi manevralarla hükümet değişikliği yapmak amacıyla Birinci Büyük Millet Meclisi'nin birinci ve ikinci gruplarını uzlaştırmaya yönelik gizli çabaları
4. Lozan Konferansı sırasında Cavid ve Hüseyin Cahit beylerin inatçı tavrı
5. Cavid Bey'in evinde ve Kara Kemal'in makamında eski İttihatçıların birkaç kez bir araya gelmesi, Hüseyin Cahit'in "Tanin"indeki muhalif yazıyla eş zamanlı olarak, kesin bir hükümet karşıtı programın benimsenmesine yol açması
6. İkinci TBMM seçimlerinde Canbolat ve Şükrü Beylerin çıkardığı güçlükler
7. İzmir Suikastı

Crosby, Ankara'daki duruşmaları yürüten İstiklal Mahkemelerinin, Napolyon yasasının ünlü ilkesine harfi harfine bağlı kaldığını belirtmiştir: "*Sanık masum olduğunu kanıtlayana kadar suçludur.*" Mahkeme başkanının çeşitli sanıkları incelerken kullandığı sert azarlayıcı ses tonuna dikkat çeken Crosby, mahkemenin bir amacının İttihatçıları ve diğer tüm aşırı gerici unsurları mümkün olan her şekilde itibarsızlaştırmak olarak belirtmiştir. En başından bugüne kadar mahkemenin, önde gelen gericilerden hiçbirinin ifadelerinde masumiyetlerine dair tatmin edici bir kanıt öne sürülmediğini belirten Crosby, bunun Cavid Bey için açıkça doğru olduğu görüşündedir. Ona göre, Cavid Bey'in evi son 3 yıldır siyasi amaçlar için genel bir toplanma yeri olarak hizmet vermektedir. Crosby, ayrıca mahkemelerin tanık sisteminden tamamen vazgeçerek tutuklanan herkese sanık sıfatının verilmesi yönündeki uygulamalarının özünde, cezaların nihai olarak verilmeden önce belirli sayıda kişinin er ya da geç serbest bırakılması gerektiği anlamını taşıdığını da öne sürmüştür. Ayrıca mahkemenin bazı kişileri serbest bıraktığını bunun nedeninin ise mahkemenin kamuoyunu duruşmalar sonunda vermeyi düşündüğü ağır cezalara hazırlamak olabileceğini söylemiştir. Crosby'ye göre, şimdiye kadar sunulan deliller özetlendiğinde İttihatçı liderlere en çok zarar veren noktalardan biri, Halk Fırkası'nın örgütlenmesinin ardından muhtemelen 1923 sonlarında Cavid Bey'in evinde hazırlanan hükümet karşıtı program olmuştur.¹² Crosby son olarak, Batılı bir ülkede bu kararların sıradan

12 1923'de seçim hazırlıklarının devam ettiği günlerde Cavid Bey'in evinde aralarında Kara Kemal, Şükrü Bey, Mehmed Canbolat, Hüseyin Cahit Bey, Dr. Nazım, Rahmi Bey'in de bulunduğu bir toplantı yapılmıştır. Sabah ve öğleden sonra olmak üzere iki oturum şeklinde gerçekleştirilen toplantıyı Mehmed Cavid Bey yönetmiş, 9 maddelik bir program hazırlanmıştır. Bu toplantı İstiklal Mahkemesi yargılamasında gündeme gelmiş, suçlamaların temelini oluşturmuştur. 21/02/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmet-cavid->

bir siyasi platformda geçebileceğini, ama Türkiye’de İstiklal Mahkemelerinin gölgesi altında bu kararların yazarlarının eylemleri için olmasa bile eğilimleri için acı çekebileceklerini ifade etmiştir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na yazmış olduğu raporda İzmir’deki yargulamaların bir grup siyasi sivil suçluyu bertaraf etmeye yönelik olduğunu, Ankara’daki yargulamaların ise tam anlamıyla muhalefeti ortadan kaldırmayı hedeflediğini aktarmıştır. (NARA-867.001K31/12) İngiliz arşiv belgelerinde de mahkemenin nasıl çalıştığını ve hakimlerin üsluplarına ilişkin bir değerlendirme mevcuttur. İngiliz Maslahatgüzarı Mr.Hoare, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain’e göndermiş olduğu yazıda, Ankara’daki mahkemenin 2 Temmuz’da çalışmalarına başladığını ve savcının iddianemesini sunduğunu belirttikten sonra mahkemenin çalışma yöntemlerini şu şekilde ele almıştır:

“Mahkeme günlük olarak kuruldu. Tüm sanıklar sırayla ve yalnız olarak sorgulandı. Başkanın soruları orta derecede kibar bir dille ifade edildi. Ali Bey, sanıklardan herhangi birinin yalan söylediğini düşündüğünde bunu karşı tarafa ifade ederken bile zorbalıktan eser yoktu.” (E.O. 424/264, No:433:18)

Crosby, daha sonra 1 Eylül 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na bir rapor daha göndermiştir. Burada İzmir yargulamaları ile Ankara yargulamaları arasında pek az bir farklılık olduğunu dile getirmiş, mahkemenin yine en başından beri sabit bir amacının olduğuna ve son infaza kadar bu amacı amansızca sürdürdüğüne dair her türlü kanıt sunduğunu iddia etmiştir. Diğer taraftan mahkemenin geçmişteki ulusal talihsizliklerin sorumluluğunu sanıklara, özellikle de Cavid ve Nazım beylere yüklemeye yönelik ısrarlı ve kararlı bir girişiminin olduğunu da belirtmiştir. Çünkü Crosby, hükümetin en başından beri amacının, tutukluların İzmir komplosuna katkıda bulunup bulunmamasına bakılmaksızın Cavid’in temsil ettiği belirli bir siyasi muhalefet türünü şu ya da bu şekilde itibarsızlaştırmak ve sahneden uzaklaştırmak olduğunu öne sürmüştür. (NARA- 867.001K31/13)

Crosby aynı raporunda sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

“İttihatçı liderlere yöneltilen suçlamalar, yasal tanımlarından yoksun bırakılarak sanıkların “milliyetçi” olmadığı yönündeydi. Böyle bir suçlama karşısında en başından bir cezaya çarptırılmışlardı zaten. Aynı zamanda, Mahkeme tarafından alınan ifadenin özetinden ve yargulamalar sırasında elde edilen çok çeşitli diğer bilgilerden, özellikle Cavid ve Nazım’ın fiilen hükümete karşı komplo kurduğu makul bir şekilde açıktır. Eski Ceza Kanunu’nun

---

bey-1875-1926/?pdf=3917 adresinden erişilmiştir. Kılıç Ali de anlarında bu programın genel olarak İzmir suikastını planlayanların düşüncelerinin bir ürünü ve sonucu olduğunu ifade etmiştir. Cavit Bey’in sorgusu esnasında da bu konu gündeme gelmiştir. (Turgut, 2005:418, Kandemir, 1955:39-40)

Hükümeti devirmek için çalışan gizli karakterli siyasi örgütlerin liderlerine ölüm cezası öngören 55 ve 57. maddelerinde mahkeme, amacını gerçekleştirmek için uygun ve geniş yetkiler bulabilmiştir.¹³ Hukuki denklemlerin bu şekilde ortadan kaldırılmasıyla, Hükümetin otoritesini ve duruma hakimiyetini göstermenin bir yolu olarak bir kez daha güce başvurmakla akıllıca davranıp davranmadığı sorusu ortaya çıkıyor. Böyle bir aşırılığın devam etmesi, az ya da çok ölümcül bir işaret ya da zayıflık olarak yorumlanabilir. Mevcut örnekte durumun böyle olduğunu söylemek biraz tehlikeli olacaktır. Ekonomik ve politik-iktisadi koşullar hakkında iç kesimlerden giderek artan sıklıkta gelen raporlar güven verici olmaktan uzaktır ve Hükümet, genel bir memnuniyetsizlik atmosferini aydınlatmak için bu tür radikal önlemlerin gerekli olduğuna makul bir şekilde karar vermiş olabilir. Bu bağlamda, Türkiye’de kitlesel ataletin bir gerçek olduğu ve ayrıca bugün sadece iki ulusal kahraman olduğu sürekli olarak akılda tutulmalıdır: Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa. Hükümet, siyasi muhaliflerini yok etme politikasını sürdürürken, şüphesiz böyle bir durumdan güç almaktadır. Oldukça popüler ve tanınmış bir şahsiyet olan Cavid’in idam edilmesi Türkiye’deki tüm yabancılar üzerinde çok olumsuz bir izlenim yaratmıştır. Hükümetin gereksiz sertliği Türk çevrelerince de bilinmektedir.” (NARA- 867.001K31/13)

Konuyla ilgili Amerikan ulusal arşivindeki belgeleri incelediğimizde Charles E. Allen (Başkonsolos) tarafından 22 Ekim 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na yazılan bir belgeye de çalışmamızda yer verme gerekliliğini duyduk. Allen, bakanlığa göndermiş olduğu belgede İzmir suikastı davasında yargılanan ve devamında Ankara İstiklal Mahkemesi’nde cezalandırılan bazı isimlerin özgeçmişleri hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmıştır. Belgede ismi olan kişiler, Şükrü Bey, İsmail Canbolat Bey, Hafız Mehmed Bey, Halis Turgut Bey, Arif Bey, Abeddin Bey, Rüşdü Paşa, Ziya Hurşit Bey, Sarı Efe Edip Bey, Albay Rasim Bey ve Laz İsmail’ dir. Bu kişilerin özgeçmişlerini aktaran Allen, sonrasında aşağıdaki iki noktaya dikkat çekmiştir. Birincisi, söz konusu kişilerin çoğunluğu eğitimleri orta ile mükemmel arasında derecelendirilebilecek olan kişilerdir. Başka bir deyişle, görevden alınmalarının topluma bir fayda olarak görülebileceği düşük zihniyetli insanlar değillerdir. Nitekim mevcut rejimin hiçbir zaman Şükrü Bey’le kıyaslanacak bir Maarif Nazırı olmamıştır. İkinci olarak, birkaç istisna dışında bu kişiler İttihat ve Terakki’nin bir kanadının aktif üyeleri olması sebebi ile Mustafa Kemal’in karşı çıktığı kişilerdir. Allen’a göre, bu nedenle, bu kişilerin idamının Mustafa Kemal Paşa’nın onlardan korkması ve nefret

13 Suikastçılar hakkında uygulanması istenilen o zaman yürürlükte bulunan ceza kanununun 55.maddesi: Türkiye Cumhuriyeti’nin Teşkilat-ı Esasiye Kanununu tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil veya ilgaya ve kanunu mezkura tevfikân teşekkül eden Büyük Millet Meclisi’nin iskat veya ifayı vifecen men’e cebren teşebbüs edenler idam olunur. (Erman, 1971:34-35)

etmesinden kaynaklandığından şüphelenmek için mükemmel bir neden var gibi görünmektedir ve hangi açıdan bakılırsa bakılsın bu infazlar mazur görülemez. Çünkü ölüm cezasını veren mahkeme, sanığın temel haklarını hiçe saymıştır. Kararları bu şekilde eleştiren Allen, “ama günün sonunda bu kararların ve mahkemenin tutumunun ne ABD’nin ve ne de Türkiye’deki azınlıkların Türkiye’deki çıkarlarını etkilemediğini” söyleyerek raporuna son vermiştir.

İttihatçılar davası yargulamaları İngiliz ulusal arşivindeki yazışmalara da konu olmuştur. Mr. Hoare 30 Ağustos 1926 tarihinde Sir Austen Chamberlain’e göndermiş olduğu yazıda Ankara’daki yargulamalar sonrası gerçekleştirilen infazların Türk tarihinin bir dönemini sona erdirdiğini fakat muhtemelen yeni bir dönemini de başlattığını belirtmiştir. Bu idamların özgürlük ve ilerleme vaad eden yeni cumhuriyet rejimine yakışmadığını, Ankara’daki infazların İzmir’deki infazlara kıyasla hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda çok daha büyük bir etki yarattığını söylemiştir. (E.O.424/265, No:453: 18)

SONUÇ

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı büyük bir zaferle sonuçlandırılmış, arkasından 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması imzalanmış ve yine Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen devrimlerle çağdaş, demokratik ve laik ulusal devletin inşası başlamıştır. Dolayısıyla Türk halkının gönlünde büyük bir sevgi ve saygı kazanan Gazi’nin hayatına kasteden bir suikast tertip edilmesi hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda çok büyük bir tepki ve öfke yaratmıştır.

İzmir’de Gazi’ye karşı tertip edilmesi planlanan suikast Girit’li Şevki’nin 14 Haziran 1926 tarihinde bu girişimi İzmir Valisi Kazım Paşa’ya haber vermesi ile ortaya çıkmıştır. Suikastın öğrenilmesi üzerine hemen Mustafa Kemal Paşa’ya haber verilmiş, İzmir’e hareket edecek olan Gazi’nin seyahatini bir gün tehir etmesi istenmiş, bu arada ilk tutuklamalar ve soruşturmalar gerçekleştirilmiştir. Olayın bağlantıları araştırıldıkça tutuklamalar siyasi çevrelere de yansımış, Ankara ve İstanbul’da TPCF kurucuları dahil pek çok fırka mensubu tutuklanmıştır. Baş vekil İsmet Paşa, olayı öğrenir öğrenmez İstiklal Mahkemesi üyeleri ile görüşmüş kendilerini olayla ilgili davayı yürütmek üzere İzmir’e özel bir trenle hareket ettirmiştir. 27 Haziran 1926 tarihinde İzmir Elhamra Sineması’nda başlayan yargulamalar 13 Temmuz 1926 tarihinde sona ermiştir. Mahkemenin verdiği karara göre olayla doğrudan bağlantısı olan kişiler idam edilmiştir. TPCF kurucuları Paşalar

beraat etmiş, İttihatçı olarak tanımlanan diğer sanıkların dava dosyası ayrılarak Ankara'da yargılanmalarına karar verilmiştir.

İzmir suikastına ilişkin yürütülen İstiklal Mahkemesi yargılamalarını takip eden Amerikalı diplomat Mark L.Bristol 18 Haziran 1926 ve 3 Ağustos 1926 tarihlerinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre, davanın başlangıcından bitişine kadar yaşananlar yani davanın seyri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bristol diğer taraftan da mahkemenin çalışma yöntemi ve özellikleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bristol'a göre, mahkeme ne savcının sunduğu iddianame açısından ikna edicidir ne de yargılamalar adalet ruhu içinde gerçekleştirilmiştir. Sanıkların savunma avukatına ve de temyize gitme hakkının olmaması hukukun temel ilkelerine tamamen ters düşmektedir. Mahkemenin özellikle TPCF liderlerine saygılı ve kibar davrandığını ancak her şeye rağmen yargılamaların siyasi olarak prestijlerini bir daha geri kazanılamayacak derecede olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Bristol'a göre, mahkeme paşalarla ilgili gerçek niyetini çok başarılı bir şekilde gizlemiştir ve onlara idam kararı vermemiştir çünkü bu kararın kamuoyunda yaratacağı tepkinin her zaman farkında olmuştur. Mahkemenin tercihi paşaları özgürleştirmek ama itibarsızlaştırarak özgürleştirmektir. Bristol, İstikal Mahkemelerinin kararlarını keyfi ve hukuk dışı olarak değerlendirmiş, bunu da Türk hukuk sisteminin yeterli bir seviyeye gelmemiş olmasına dayandırmıştır. Son olarak Ankara'da başlayan yargılamalardan bahsetmiş ve bu yargılamaların İzmir'deki davadan çok farklı olduğunu altını çizmiştir. İzmir yargılamalarını bir devlet adamının hayatına yönelmiş bir suikastın yasal bakımdan bir incelemesi, Ankara'daki yargılamaları ise uzun süredir devam eden siyasi farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışacak bir mekanizma olarak yorumlamıştır.

İzmir'deki İstiklal Mahkemesi yargılamaları suikastle doğrudan bağlantısı olan kişileri idam etmiş ve devrimin karşısındaki muhalefeti de susturmuştur. Ancak İttihatçılar olarak bilinen diğer kişiler İzmir'deki davadan ayrılarak Ankara'da yargılanacaktır. Böylece ikinci ve tamamlayıcı bir yargılamanın yapılacağı kesinleşmiştir. Buradaki suç nedeni ise Gazi'nin canına kasıt değil ama rejimi devirmeye yönelik bir siyasal girişim olarak belirtilmiştir. Ankara'daki İttihatçılar davası 2 Ağustos 1926 tarihinde başlamış Savcı Necip Ali Bey'in iddianamesini okumasıyla ve sanıkların yargılanmaları ile devam etmiştir. Bu dava sonucunda vatana ihanet ile suçlanan Cavit Bey, Dr. Nazım, Ardahan Milletvekili Hilmi ve Yeni Bahçeli Şükrü'nün kardeşi Nail'in idamlarına karar verilmiştir. Rauf Bey ile İzmir eski valisi Rahmi, 10 yıl sürgün, Salih, Osman Kâhya 10'ar yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Dr.

Adnan (Adıvar) Hüseyin Cahit (Yalçın), Küçük Talat ile öteki sanıklar beraat etmişlerdir. İdam kararları ertesi gün yerine getirilmiştir.

Ankara'daki İttihatçılar davası hakkında Amerikan Dışişleri Bakanlığına değerlendirmelerde bulunan Amerikalı diplomatlar Sheldon Leavitt Crosby ve Charles E. Allen dava süreci ve sanıkların duruşmadaki izahatları hakkında detaylı bir rapor paylaşmıştır. Crosby, 18 Ağustos 1926 tarihinde yazmış olduğu raporda mahkemenin yargılamalar esnasında ele aldığı konuları açıkladıktan sonra mahkemenin yargılama usulüne eleştiriler getirmiştir. Mahkemenin temel amacının İttihatçıları itibarsızlaştırmak ve tüm aşırı gerici grupları ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Davada İttihatçıları en çok tehlikeye düşüren konunun Cavid Bey'in evinde hazırlanan hükümet karşıtı 9 maddelik program olduğunu belirten Crosby, bu kararların Batılı bir ülkede normal bir siyasi ortamda gerçekleşebileceğini ancak Türkiye'de İstiklal Mahkemelerinin gölgesi altında bunun mümkün olmadığını ifade etmiştir. Crosby, 1 Eylül 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği diğer bir raporda da mahkemenin adaletli davranmadığını, geçmişteki ulusal talihsizliklerin suçunu Cavid ve Nazım Bey'e ısrarla yüklemeye çalıştıklarını iddia etmiştir. Çünkü Crosby'e göre mahkemenin asıl amacı belirli bir siyasi muhalefet türünü her ne olursa olsun yok etmektir.

Amerikalı diplomat Charles Allen ise, 22 Ekim 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu raporda İzmir suikastı kapsamında yargılanan ve idam edilen kişilerin özgeçmişlerini paylaşmış ve bu kişilerin eğitimlerinin ve kültür seviyelerinin çok iyi olduğunu ve hatta başarılarının mevcut hükümet üyeleri ile kıyaslanamayacak derecede olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme kararlarının temel hakları hiçe saydığını belirtmiştir. Benzer değerlendirmeler, İngiliz ulusal arşivlerinde de ele alınmış, infazların Türk tarihinin bir dönemini sona erdirdiği ve özgürlük vaad eden yeni cumhuriyet rejimi ile mahkeme kararlarının çeliştiği savunulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Amerikan Ulusal Arşivi

Central File: Decimal File 867.01, Internal Affairs Of States, Turkey, Government. Mandates, Recognition., October 30, 1923- November 2, 1929. October 30, 1923- November 2, 1929. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111512194/GDSC?u=iiht&xsid=bookmark-GDSC&xid=a6e9fc35&pg=121. Accessed 3 Jan. 2023

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

30.10.0.0. (Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü)

İngiliz Ulusal Arşivi

EO.424/264, “Smyrna Plot”, Constantinople, Tarih: 23 Haziran 1926, No: 314, s. 93.

EO.424/265, “Smyrna Plot”, Constantinople, Tarih: 28 Haziran 1926, No: 326, s. 1.

EO.424/265, “Smyrna Plot And Angora Trials”, Constantinople, Tarih: 4 Ağustos 1926, No: 404, s. 11.

EO.424/265, “Angora Trials”, Constantinople, Tarih: 18 Ağustos 1926, No: 433. s. 18.

EO.424/265, “Angora Trials”, Constantinople, Tarih: 30 Ağustos 1926, No: 453. s. 18.

Gazeteler

Ahenk

Hakimiyet-i Milliye

Cumhuriyet

Vakit

Kitaplar

Akın, R. (2019). *Türk Siyasal Tarihi (1908-2000)*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2006

- Aybars, E. (1988) *İstiklal Mahkemeleri*, C: I-II, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları
- Aydemir, Ş.S. (1969). *Tek Adam*.C:3. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydoğan, M. (2017) *Atatürk ve Türk Devrimi*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- Engin, V. (2011), *Hesaplaşma*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Erdinç, E.Ş. (2018) Ankara İstiklal Mahkemesi Ve Siyasi Yargılama. İstanbul: Türkiye İş Bankası Ve Kültür Yayıncılık
- Erman, Azmi Nihat (1971). *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri*. İstanbul: Temel Yayınları
- Goloğlu, M. (2011). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Devrimler ve Tepkileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Kandemir, F. (1955). *İzmir Suikastının İçyüzü (I-II)*. İstanbul: Tarih Yayınları.
- Kılıç, S. (2020). *Kazım Karabekir'in Savunması ve İddianame*, İstanbul: Truva Yayıncılık
- Kinross, L. (1981). *Bir Milletın Yeniden Doğuşu*. İstanbul: Altın Kitap Yayınevi
- Kocahanoğlu, O.S. (2005) *Atatürk'e Kurulan Pusu*. İstanbul: Temel Yayıncılık
- Kocatürk, U. (1999). *Atatürk'ün Fikir Ve Düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları
- Kumbuzoğlu, M.A. (2020). *İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*. C:7/1. Ankara: TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları No.: 1
- Mumcu, U. (1992). *Gazi Paşaya Suikast*, İstanbul: Um:ag Vakfı Yayınları
- Orbay, R. (1993). *Cehennem Değirmeni- Siyasi Hatıralarım 2*. İstanbul: Emre Yayınları
- Turan,Ş. (2005) *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, İstanbul: Bilgi Yayınevi
- Turgut, H. (2005). *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Makaleler

- Arı, K. (1991). İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılıdığına İlişkin Bir Anı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 247-259.
- Özkan, K. (2021). Amerikan Basını ve Türkiye'de Görev Yapan Amerikalı Diplomatların Gözüyle Yeni Türkiye'nin Oluşumunda Atatürk'ün Rolü. *Atatürk Yolu Dergisi*, (69), 396- 429.
- Özkaya, Ö. (1991). İzmir Suikastı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/22, 67-74.

Yüksek Lisans Tezi

Savran, S.G. (2006). “1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri”. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Ansiklopedi Maddesi

Atatürk Ansiklopedisi. (2020) *Mehmed Cavid Bey (1875-1926)*. 21/02/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmet-cavid-bey-1875-1926/?pdf=3917> adresinden erişilmiştir

Atatürk Ansiklopedisi. (2020) *Amiral Bristol'ün Rapor ve Savaş Günlükleri*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/amiral-bristolun-rapor-ve-savas-gunlukleri/>

Bodrum'da Nüfus ve Göçmen İskânı

Metin Menekşe¹

Özet

Batı Anadolu'nun güneyinde önemli bir liman şehri olan Bodrum, 19. yüzyılda Muğla, Milas, Marmaris, Köyceğiz ve Meğri ile birlikte Menteşe Sancağı'na bağlı bir kazadır. Çoğunlukta olarak Müslümanlar ve Rumların yaşadığı, daha sonra Yahudilerin ve Ermenilerin gelip yerleştiği bir kaza olmuştur. Bodrum, sahip olduğu limanı itibarıyla aynı zamanda önemli bir duraklama ve geçiş noktası olmuştur. Osmanlı döneminde Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Ege Adaları ve Kuzey Afrika'dan gelen muhacirlerin, limanda geçici olarak misafir edildiği ve daha sonra başka yerlere nakledildiği veya kaza dâhilinde iskâna elverişli alanlara dağıtıldığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda göçe zorlanan Müslümanlar, yanlarına taşıyabilecekleri değerli eşyalarını da alarak en yakın muhacir toplanma alanlarına sığınmışlar, akabinde kara ve deniz yolu ile Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine sevk edilmişlerdir. Muhacirlerin en önemli sevk yerlerinden birisi de Aydın Vilayeti olmuştur. Nitekim Kırım, Kafkasya ve Balkan muhacirlerinin yerleştirilmesi planlanırken Menteşe (Muğla) Sancağı'ndaki iskâna elverişli araziler de bu plana dâhil edilmiştir. Yine, Girit Adası'nda yaşanan olaylar neticesinde adadan ayrılan Müslümanlar içerisinde kendi imkânları ile temin ettikleri vapurlarla Bodrum taraflarına geçenler olmuştur. Aydın Vilayeti merkezi İzmir'e göç edip daha sonra Bodrum'a nakledilerek burada iskân edilen Girit muhacirleri vardır. Muhacirlerin temel ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında çalışmalar yürütülmüştür. Barınmaları için ev ihtiyacı söz konusu iken, bununla ilgili bir inşa planının hazırlandığı görülmektedir. Zaman içerisinde barınma, yerli ahaliyle uyum, askerlik gibi konularda birtakım problemler de ortaya çıkmıştır. Bunların biran önce çözüme kavuşturulması için de Merkezi Hükümet tarafından yerel idareye emirler gönderilmiştir.

Neticede, Osmanlı son döneminde gelen muhacirler ile Cumhuriyet döneminde gelen mübadiller Bodrum'da önemli bir nüfusu teşkil etmiştir. Bugün hâlâ bu iki dönemde gelen göçmenlerin 3.-4. kuşak nesli Bodrum'da yaşamaktadır. Her göçmen gurubunun kendine mahsus yerel âdeti, kültürü, dünya görüşü vardır. Bir taraftan, bir araya geldikleri Anadolu toplumu ile birçok ortak inancı, âdeti paylaşmışlar, diğer taraftan da yerel kültürlerini yaşatmaya çalışmışlardır.

1 Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1192-3161.

Giriş

19. Yüzyılda Bodrum

Bodrum, Batı Anadolu'nun güneyinde yer alıp, bugün Muğla İli'ne bağlı bir ilçedir. 19. yüzyılda ise Aydın Vilayeti Mentеше Sancağı'na bağlı bir kazadır.² İçinde bulunduğu Mentеше bölgesi, Büyük Menderes Vadisi'nin orta ve aşağı kesimleri güneyinde yer alan bölgeyi kapsamaktadır. *İç Mentеше* ve *Dış Mentеше* olmak üzere ikiye ayrılır. Büyük Menderes'in denize döküldüğü yerden Köyceğiz'e bir hat çizilirse bunun doğusunda kalan kısım *İç Mentеше*, batısında kalan kısım ise *Dış Mentеше* olarak kabul edilir.³ Bodrum, Mentеше yöresinin batısında Güllük Körfezi ile Gökova Körfezi arasında geniş başlı ve dar boyunlu bir yarımda şeklinde yer almaktadır.⁴

Harita 1: Mentеше Bölgesi⁵

- 2 *Aydın Vilayet Salmamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 455.
- 3 Besim Darkot ve Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1978, s. 65.
- 4 *Aydın Vilayet Salmamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 505.
- 5 Mübahat S. Küttükoğlu, *Mentеше Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 10.

Mekteb-i İdadi Tarih ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Coğrafya Muallimi Kaymakam Ali Tevfik tarafından yazılan “*Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*” adlı eserde, Aydın Vilayeti’nin sınırları; “*Anadolu-yı şabanenin vilayât-ı meşhuresinden olub şimalen ve şarken Hüdavendigâr vilayeti ile mahdud olarak cenûb-ı şarkiyesinde Konya vilayeti vaki’ ve garbi adalar denizine sahibdir.*” şeklinde verilmiştir. Aydın Vilayeti’nin idarî olarak İzmir, Aydın, Saruhan, *Menteşe* ve *Denizli* olmak üzere beş adet mutasarrıflığa taksim olunduğu belirtilmiştir. Vilayet merkezi İzmir şehridir. İlgili mutasarrıflıkların merkez idareleri kendi isimlerindeki kasabalar ise de yalnız Saruhan Mutasarrıfı Manisa’da ve *Menteşe* mutasarrıfı Muğla kasabasında oturmuştur.⁶

Harita 2: Batı Anadolu Haritası⁷

Binbaşı Ali Saib tarafından kaleme alınan “*Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*” adlı eserde, Aydın Vilayeti’nin, İzmir, Saruhan, Aydın, Denizli ve *Menteşe* olmak üzere beş sancağı olduğu belirtilmiştir.⁸

6 Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası, Coğrafya-yı Umumi*, Cilt: III, 2. Baskı, Kasbar Matbaası, İstanbul H.1318/M.1900, s. 257-259.

7 BOA, HRT.h., 1666.

8 Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu-z-Ziya, Kostantiniyye H.1304/M.1886-87, s. 282.

Menteşe Sancağı'nın kuzeyinde Aydın ve Denizli sancakları, doğusunda Konya Vilayeti, güneyinde ve batısında Adalar Denizi yer almaktadır. Muğla Sancağı; *Muğla*, *Milas*, *Bodrum*, *Marmaris*, *Köyceğiz* ve *Megri* (Fethiye) kazalarından ibaret olup, aynı zamanda *Bozüyük*, *Ula*, *Dadya* (Datça) ve *Eşen* isimli dört nahiyeye ve 377 köy ile 46 mahalleye sahiptir.⁹

Harita 3: Menteşe Sancağı Haritası¹⁰

Ali Tevfik'in "*Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*" adlı eserinde, Menteşe Sancağı'na bağlı kazalar aşağıdaki tabloda olduğu gibi gösterilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Ali Tevfik'in " <i>Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası</i> " adlı eserinde Menteşe Sancağı Kazaları ¹¹
Menteşe (Muğla) Sancağı Kazaları
Milas, Megri (Fethiye), Bodrum, Köyceğiz (Merkez: Yüksek Kum), Marmaris

Bodrum Kazası'nın coğrafi konumuna bakıldığında, kuzeyde Milas ve Mandalyat Körfezi; doğuda Muğla Kazası; güneyde İstanköy Körfezi ve Boğaz; batıda Adalar Denizi ile çevrilidir. Kazada, 2 nahiyeye, 31 köy ve 11

⁹ *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 455.

¹⁰ *BOA, HRT.h.*, 429.

¹¹ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.260.

mahalle bulunmaktadır.¹² Kaza, İzmir'den deniz yoluyla 175 mil mesafede ve 37 derece 4 dakika kuzeyde ve 25 derece 9 dakika doğuda bulunmaktadır. Milas'ın merkezine 140 km. uzaklıktadır. Bodrum Kazası, merkez vilayete (Aydın) 54 saat, merkez livaya (Menteşe) 24 saat, diğer kazalara 12 saat uzaklıktadır.¹³ Mentеше Sancağı'nın yüzölçümü 13.239 kilometredir. Muğla 2.050, Milas 1.863, Bodrum 787, Marmaris 1.390, Köyceğiz 2.660, Meğri 4.489 km² genişliğinde olup bunların içinde en küçüğü Bodrum'dur.¹⁴

Yağlıkzâde Ahmed Rıf'at Efendi'nin 1881-1882 yılları arasında yayımlanan "*Lûgat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*" isimli eserinde belirtildiğine göre, Aydın Vilayeti dâhilindeki Mentеше Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olan Bodrum, *Doridler* zamanında inşa olunmuştur. Bu tarihlerde (1882-1883) ise mamur ve abadan bir özelliكتedir. Nüfusu 6.000 kadar olup, iskelesi işlek ve ticaretgâhdır. Bir rivayete göre tarihçi *Herodot* ile *Denis* burada dünyaya gelmiştir. *Kari* (Karya) hükümdarlarından meşhur *Maussolos*'un zevcesi marifetiyle yapılmış olan türbesi Bodrum civarındadır.¹⁵

Bodrum idari teşkilatının yıllara göre değişimi ile ilgili olarak *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü* tarafından yayımlanan "*Osmanlı Yer Adları*" eserinden istifade edilebilir. Bu eserde Bodrum'un yıllara göre idari taksimatı şu şekilde verilmiştir:

Tablo 2: Bodrum'un Yıllara Göre İdari Taksimatı ¹⁶	
İdari Durumu ve Yıllar	Bağlı Olduğu İdari Birim
Kale (1522)	Isravalos → Mentеше → Anadolu Eyaleti
Nahiye (16. yy.)	Karaova → Mentеше → Anadolu Eyaleti
Kaza (1855-1867)	Menteşe → Aydın Eyaleti (salnâme)
Kaza (1868-1874)	Menteşe → Aydın Vilâyeti (salnâme)
Kaza (1875)	Menteşe → Aydın Vilâyeti (salnâme)
Kaza (1876-1923)	Menteşe → Aydın Vilâyeti (salnâme)
Kaza (1924)	Muğla İli

12 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 462.

13 Arzu Baykara, *XIX. Yüzyıl Bodrum Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Hayatı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 9.

14 Cevat Sami ve Hüseyin Hüsnü, İzmir 1905, (Haz. Erkan Serçe), İzmir 2000, s. 8.

15 Ahmed Rıf'at, *Lûgat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, Cilt: II, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299 [1881-82], s.147.

16 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Yayın No: 26, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın, Ankara 2017 s.125.

R. 1261/M. 1845 tarihli *Bodrum Temettuât Defterleri*'nden hareketle idari teşkilata dair bilgi edinilebilmektedir. Nitekim her bir defterin ilk sayfasında idari teşkilata yer verilmiştir. Örneğin Çarşu Mahallesi Temettuât Defteri'nde; *‘Aydın Eyâleti mülbakâtinden Menteşe Sancağı kazalarından Bodrum Kasabası mahallâtından Çarşu Mahallesi ahalisinin emlak ve arazi ve temettuâtlarını mübeyyin defterdir*’¹⁷ ibaresi yer almaktadır.

Ali Saib'in *‘Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*’ eserinde Bodrum hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

‘Bodrum Kazası: livanın cenûb-ı garbisinde ve hemnâmi olan şibh-i cezire üzerinde bulunur. Hükümet merkezi olan Bodrum Kasabası, şibh-i cezirenin sahil-i cenubisinde vaki’ ve merkez livaya 10 saat mesafededir. Kasabada asâr-ı atikadan pek mükemmel bir kal’anın harabesi ehyerm mevcuddur. Bodrum mevk’i-i sahilde olmak hasebiyle ahalisi balık ve sünger saydıyla iştigal ederler.’¹⁸

İzmir Rusya elçisi M. Mostras tarafından 1863 yılında meydana getirilen, *‘Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü*’nde alfabetik olarak 768 yere temas edilirken Bodrum için, *‘Bodrum (Halikarnas): Kos Adası’nın karşısında ve İzmir’in güney doğusunda, Takımadada yanında, Menteşe Livası, Aydın Eyaleti’nde, Asya Türkiye’sinin bucağı*’¹⁹ bilgisine yer verilmiştir.

Ali Tefvîk’in *‘Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*’ adlı eserinde, Bodrum Kasabası’na dair şu bilgilere yer verilmiştir:

‘Sahil-i bahirde kendi ismi ile yâd olunan şibh-i cezirenin cenubunda kadim bir beldedir. İsm-i kadimi Halikarnas olup müverrihin-i meşhureden Herodot’un vatanıdır. Asâr-ı atikası çoktur. Ahalisi denizden çıkardıkları balık, sünger yüzünden hayli istifade etmektedir.’²⁰

Şemsettin Sami’nin H.1308/M.1890-91 tarihli *‘Kamusu’l-Âlam*’ adlı eserine göre Bodrum; Anadolu’nun batı sahilinde İstanköy Adası karşısındaki şibh-i cezirenin güney sahilinde vaki bir koyun içinde bir kasaba ve iskele olup Aydın Vilayeti’nin Menteşe Sancağı’na tabi bir kazanın merkezidir. Güzel bir mevkide olup, küçük lakin sağlam limanı Rodos Şovalyeleri tarafından tesis olunmuş kalesi ve çoğunluğu İslam olmak üzere 11.000 ahalisi vardır. Pek eski bir şehir olup eski ismi Halikarnas’tır ki meşhur Herodot’un vatani olmuştur. Etrafında pek çok eski eser bulunup henüz hafriyat ve taharriyat

17 BOA., ML. VRD. TMT. d. 01632, s. 1.

18 Ali Saib, a.g.e., s. 297.

19 C. Mostras, *Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü*, (Fransızca’dan Çev. Ömer Öztürk), Yaba Yayınları, İstanbul 2012, s. 57.

20 Ali Tefvîk, a.g.e., s.268.